

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

М.А. Грицак

**МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА
УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Випуск 1

А – Б

КИЇВ 2017

ПЕРЕДМОВА

Українські діалекти Закарпаття – середньозакарпатський, гуцульський, бойківський, лемківський – архаїчні й складні мовно-територіальні утворення. Структурне розмаїття цих говорів зумовлене насамперед збереженням багатьох давніх автентичних рис мови і культури українців, природними умовами життя, відкритістю до різноманітних взаємин (господарсько-економічних, культурних, родинних, міжособистісних) із сусідніми народами; тривале політичне й мовне підпорядкування неукраїнським державно-адміністративним утворенням, мовна політика держав, до складу яких різного часу входило Закарпаття, так само позначилися на мовленні українців-закарпатців, особливо в лексиці, фразеології, структурі висловлювання, словоладі. Мешканцям цього краю була притаманна висока культура писемності, що засвідчують численні різножанрові пам'ятки. Важливо, що й на поч. 21 ст. Закарпаття є тим українським етномовним простором, де значною мірою збережено діалектне спілкування, де престижно знати й користуватися рідною говіркою, а *своє, регіональне* має позитивну аксіологію. Така ментальна зорієнтованість закарпатських українців є важливою передумовою тривалого збереження народного мовлення, передавання його від покоління до покоління.

Діалекти Закарпаття від кінця 19 ст. і до сьогодні – об'єкт наукових зацікавлень багатьох відомих українських і зарубіжних мовознавців (І. Фогорашія, О. Броха, І. Верхратського, В. Гнатюка, Г. Геровського, І. Панькевича, Я. Янова, Й. Дзендзелівського, В. Добоша, В. Німчука, П. Лизанця, Л. Деже, В. Лавера, І. Пагірі, В. Ороса, К. Галаса, П. Чучки, Л. Калнинь, В. Лагги, І. Сабадоша, М. Грицака, Г. Клепікової, С. Бернштейна, Т. Попової, В. Усачової, З. Ганудель, М. Толстої та ін.), у працях яких відтворено й досліджено цей українськомовний простір. Важливо, що закарпатські говірки докладно представлено не лише в численних описових працях, регіональних лінгвістичних атласах, окремих словниках, а й в одномовному *Атласі української мови* та багатомовних атласах – *Загальнослов'янському лінгвістичному атласі* й *Загальнокарпатському діалектологічному атласі*. У лінгвістичних студіях розкрито мовне багатоманіття окремих частин Закарпаття (від однієї говірки до групи говірок чи діалектних зон); деякі праці присвячено діалектній диференціації всього Закарпаття (включно з Пряшівщиною – див. монографію І. Панькевича *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Звучня і морфологія* [Praha, 1938]) чи всієї Закарпатської обл. України (як на картах *Лінгвістичного атласу українських народних говірок Закарпатської області України* Й. Дзендзелівського [т. 1–3, Ужгород, 1958–1993]).

Багато дослідників українських закарпатських говорів – автохтони, для яких ці говірки були материнським мовним кодом; чимало вчених тривалий час проживали в цьому діалектному середовищі й цілеспрямовано його вивчали, що забезпечило глибоке його пізнання й докладне відтворення та наукову інтерпретацію численних регіональних рис.

Важливим результатом польових обстежень говірок Закарпаття стало виявлення великої кількості структурних елементів (частина з них не відома за межами регіону), які уможливають вивчення еволюції української мови від праслов'янської доби до сьогодення, засвідчують нерозривні генетичні й структурно-типологічні зв'язки мови українців Закарпаття з українцями на схід і північ від Карпат, а також тісні контакти із широкими зовнішніми слов'янським, зокрема з південнослов'янським, і неслов'янським мовно-культурними світами. Тому закарпатський континуум ще довго залишатиметься важливим джерелом лінгвальної інформації, вкрай необхідної для розв'язання багатьох питань історії української, інших слов'янських та суміжних неслов'янських мов, дослідження їх формування, взаємодії й розвитку.

Відомо, що діалектні лексикони відтворюють акумульований у словах, фразеологізмах, текстах-ілюстраціях складний внутрішній і позамовний світ носіїв говірок, їхню оригінальну ментальність, неповторний досвід і культуру багатьох поколінь. Відтак такі словники цінні не тільки для лінгвістів, а й для етнологів, істориків, літературознавців, фольклористів, соціопсихологів, а вміщені в них відомості про ландшафт, народні назви тварин і рослин так само можуть зацікавити науковців відповідних галузей знань.

Проте зібрані цінні діалектні матеріали нерідко тривалий час перебувають поза науковим інформаційним простором, залишаючись у формі первісних записів, лексичних картотек, рукописних словників, атласів. Зокрема, досі не опубліковано матеріали двох великих лексичних зібрань з українських закарпатських діалектів: І. Панькевича (1887–1958) і М. Грицака (1908–1979). Обидва лексичні фонди поставили внаслідок систематичного збирання унікальної діалектної інформації впродовж кількох десятиліть, яку опрацювати й оформити як завершений словник авторам не судилося.

Лексична спадщина М. Грицака – це машинописні варіанти тексту опрацьованої автором частини словника (від А до К) та картотека первісного матеріалу (від А до Я), що зберігаються в Інституті української мови Національної академії наук України (Київ).

Із різноманітних джерел відомо, що передруковані частини словника, які мали варіанти різного часу, не однакові за станом опрацювання, автор передавав для ознайомлення, дарував багатьом приватним особам. Досі не вдалося виявити всі можливі варіанти словникових матеріалів М. Грицака, аби використати їх для підготування до друку закарпатського лексикону; пошуки цих матеріалів тривають, що, однак, не стало перепорою до удоступнення наявної діалектної інформації.

Перший випуск «Матеріалів до словника українських говірок Закарпатської області» М. Грицака за варіантами авторових опрацювань та картотекою упорядкували і підготували до друку доктор філологічних наук, професор П. Гриценко, кандидати філологічних наук Н. Вербич, О. Іщенко, Г. Кобирипка, Л. Колеснік, М. Поїстогова, Л. Рябець, М. Ткачук, О. Холодзон, О. Юсікова, наукові співробітники І. Пустовіт, І. Симоненко, Г. Сікора.

Українські говірки Закарпаття в дослідженнях М. Грицака

Серед дослідників діалектів і народної культури Закарпаття особливе місце належить *Миколі Андрійовичу Грицаку* (1908–1979): упродовж усього життя він цілеспрямовано збирав, упорядковував й осмислював лексику і фразеологію українських говірок Закарпатської області, залишивши по собі велику лексичну картотеку, частину рукописного словника (від А до К), низку спеціальних лінгвістичних та етнологічних студій. Дослідник зафіксував багатство номінативних засобів українських закарпатських говірок середини 20 ст. і завдяки цьому зберіг для українського мовознавства унікальні оприявлення народної мовотворчості, лінгвальні факти – як давні, так і нові, поширені в багатьох говірках і знані лише в окремих селах, питомі й запозичені. У цих діалектних свідченнях відбито довкілля, світ місцевої традиційної матеріальної й духовної культури, риси ментальності носіїв говірок.

До розуміння ваги діалектного мовлення, традиційної культури рідного краю М. Грицак прийшов ще юнаком і залишився вірним цій осмисленій пристрасті до схилу своїх літ. Проте, незважаючи на титанічну працю, йому не вдалося укласти всього корпусу словника, підготувати до друку й опублікувати бодай один том лексикону. Тяжка раптова недуга не дозволила розпорядитися вже зробленим, упорядкувати й передати на зберігання до відповідної наукової установи картотеку й рукописи.

Життєпис М. Грицака з розрізнених джерел у визначальних рисах постає таким: народився 18 грудня 1908 р. у селі Росішка Рахівського району Закарпатської області. Навчався спершу в рідному селі Росішка (1918–1923) та в горожанській школі села Великий Бичків (1923–1926), а педагогічну освіту здобув в Ужгородській учительській семінарії (1926–1930) та учительському інституті (1935); згодом закінчив історико-філологічний факультет Ужгородського університету (1952). Упродовж 1930–1962 рр. учителював у школах Тячівського, Виноградівського й Рахівського районів, завідував районним відділом освіти, а в 1962–1972 рр. викладав на кафедрі української мови Ужгородського університету, після чого ще деякий час працював учителем середньої школи [11; 16; 18].

Навчання в університеті М. Грицак завершив дипломною студією «Лексика говірки с. Росішки Рахівського району Закарпатської області», яка стала для автора важливим етапом у систематизації й осмисленні словесного багатства добре знаної автором рідної говірки. Це не була перша спроба пізнання діалектного слова, оскільки ідеєю записувати й аналізувати лексику рідних говірок майбутній дослідник проїнявся ще під час навчання в учительській семінарії під впливом своїх наставників та просвітницького руху на Закарпатті, де були добре знані заклики І. Панькевича збирати матеріали для діалектного словника Підкарпаття [10, 88]. Відомо, що десь у 1938–1939 рр. М. Грицак уже підготував машинопис (2575 с.) регіонального діалектного словника (від А до Я), у якому подав близько 60–65 тис. реєстрових слів [10, 88; 16, 9]. Матеріали цього словника походили насамперед із рідного села Росішка та ще кількох ближчих населених пунктів (сс. Косівська Поляна, Кобилецька Поляна, Бичків та ін.). Особливістю праці було те, що автор зібрав і відтворив великий за обсягом ілюстративний ряд (широко використав коломийки, прислів'я, приказки, фрагменти наративів), нерідко нанизуючи в словниковій статті по 5–6 і більше прикладів слововживання; фіксував в ілюстраціях наголошування, що, припускаємо, відтворювало реальні риси акцентуації; окреслював локалізацію (відсутність вказівки на місце запису означало, що матеріали походять із с. Росішка); проте значення слів було розкрито вибірково: «лише зрідка ... відзначається значення реєстрового слова. Отже, у більшості таких статей семантика заголовних слів взагалі не розкривається. Понад третина словникових статей складається лише з самих заголовних слів, без

ілюстрацій і поясень» [11, 88–89]. Показово, що автор передруковував матеріали так, щоб ліва половина аркуша (форматом 20 на 33,2 см) залишалася вільною для дописування інформації, із чого він часто користався, вносячи нові матеріали на чистих берегах (див. ілюстрації на с. 15–16); упорядковані таким чином записи слугували зручним аналогом картотеки. На цьому етапі роботи над словником дослідник прагнув насамперед зафіксувати слова і фразеологізми «для пам'яті» і наступного їх опрацювання, зокрема визначення чи удокладнення семантики, граматичних характеристик, наведення зразків використання слова в мовленні, окреслення географії, виявлення формальних і смислових варіантів. Такий реєстр лексики кількох добре знайомих говірок склав основу для постійного його розширення інформацією з різних куточків краю, що поступово перетворювало словник говірок Рахівщини у лексикон діалектного простору всієї Закарпатської області. Розширенню реєстру діалектної лексики, уточненню лексикографічної параметризації кожного слова М. Грицак віддавав увесь вільний від педагогічної роботи час: мета – створити словник українських говірок Закарпатської області – визначила зміст усього його життя¹.

До початку 1960-х рр. обсяги діалектних матеріалів відчутно зросли, що підштовхнуло дослідника до реалізації задуму укласти другу редакцію словника закарпатських говірок. Важливим стимулом у реалізації задуму виявився перехід М. Грицака на кафедру української мови Ужгородського університету² (спершу – на посаду викладача, а згодом – доцента), з чим він пов'язував сподівання не тільки на можливість працювати поруч із відомими діалектологами, а й на ширшу підтримку й допомогу в роботі над словником. Його захопила ідея створення *повного словника*, у якому можна було б передати *все* багатство лексики українських говірок Закарпаття, а не обмежуватися диференційованим стосовно літературної мови реєстром. Ставлячи перед собою таке надзвичайно складне для виконання завдання, автор перебував у полоні тогочасних теоретичних пошуків діалектологів-лексикографів, коли ще бракувало досвіду практичної реалізації теоретично правильних, однак надзвичайно складних і навряд чи придатних для широкого практичного втілення ідей укладання повних словників. Загалом у 50–60-х рр. 20 ст. в українському мовознавстві досвід діалектної лексикографії був надто скромним, оскільки лише тривало збирання матеріалів для більшості нині відомих діалектних словників, супроводжуване дискусіями щодо можливих форматів лексикографування [13]. Зрештою, досвіду укладання повного словника значного за обсягами діалектного простору, а не окремої говірки чи невеликої групи говірок, у цей час ще не мала жодна зі слов'янських лінгвістичних шкіл, хоча цей напрям пошуків у діалектній лексикографії мав своїх прихильників й ентузіастів, переконаних у можливості реалізувати такі масштабні проекти, їхній доцільності й перспективності.

Необхідність повної фіксації лексики говірок та її вичерпного опрацювання в діалектному словникові недиференційного типу М. Грицак розглядав у теоретичній і практичній площинах, намагаючись наповнити ідею реальним змістом. Він доводив необхідність репрезентувати в лексиконі не тільки виразно говіркові елементи, яких не було в літературній мові чи які вирізняються на тлі стандарту низкою параметрів, а й поширену в мовленні носіїв говірок лексику, ідентичну літературній нормативній. Дослідник зауважував: «Відомі, наприклад, основні кореневі слова: *земля, вода, риба; їсти, пити; червоний, гарний; я, ти він* і подібні інші в діалектах Закарпаття зовсім не тотожні з відповідними літературними словами. <...> Якщо і є в діалектах зовсім тотожні слова з літературними, то й вони в практичній розмові далеко не так використовуються, як в літературній мові» [2, 40–41]. Підґрунтям для таких мірку-

¹ Важливі деталі про особливості збирання й упорядкування М. Грицаком діалектних матеріалів, його працю над словниками подано в: [11; 14; 16; 18].

² Кафедра української мови Ужгородського університету впродовж десятиліть зберігала орієнтацію насамперед на дослідження діалектів Закарпаття та історії української мови.

вань автора слугували зібрані й проаналізовані лексичні матеріали закарпатських говірок; зокрема він зауважив: «відоме літературне слово **око** в діалектах має ряд фонетичних і морфологічних відмінностей, понад 20 значень. Мені довелося записати понад 100 різних фразеологічних зворотів та ідіоматичних виразів, загадок тощо (із цим словом. – П. Г.)» [там само]. Висновок про те, що «до обласних словників потрібно включати весь лексичний запас досліджуваної мовної території» [там само], М. Грицак розвивав у кількох студіях, аргументуючи свою позицію новими матеріалами [3; 4; 7]. Зокрема, стосовно добору фразеології в регіональному словникові він зазначав: «Одним із важливіших питань є те, які саме фразеологізми необхідно чи доцільно наводити в регіональному словнику – чи тільки діалектні, чи й спільні з загальнонародною мовою. На нашу думку, найкраще використати весь фразеологічний запас досліджуваних говірок, особливо, якщо укладуваний регіональний словник загального типу, бо це дасть яскраву картину спільного й відмінного в діалектній фразеології в порівнянні з літературною мовою» [3, 20]; і далі: «Біля ряду слів, особливо широко вживаних, часто еквівалентних із відповідними словами літературної мови, скупчується значна кількість фразеологізмів (іноді по декілька десятків, а в окремих випадках – і сотень). <...> На нашу думку, при цих словах слід подавати всі фразеологізми, що стосуються того чи іншого слова, бо інакше багаті дуже цінних фразеологізмів може зовсім не бути включено в словник, а економим краще за рахунок менш цінного матеріалу» [там само, 22].

Теоретичні настанови М. Грицак намагався реалізувати у своєму словникові. До цієї наукової максими він наближався поступово, долаючи складність формування належної емпіричної бази і щодо реєстру майбутнього словника, і щодо охоплення широкого і складного терену обстеження. На жаль, у межах приватного наукового проекту обстеження говірок не могло досягти того масштабу і системності, якого потребували складні й структурно диференційовані говірки, що обіймали доволі великий простір. Та все ж підготовлений на початку 60-х рр. варіант тексту словника (зберігся примірник передруку 1-го тому, датований 1962 р.) виразно вказує на значне поповнення новими матеріалами порівняно з першим його передвоєнним варіантом. Ситуація дещо змінилася, коли з'явилася змога залучати до збирання лексики говірок студентів університету, особливо заочного відділення, які постійно проживали в середовищі носіїв говірок, а нерідко – належали до їхнього кола. У роки викладання в університеті М. Грицак теоретично осмислював результати своїх багатолітніх спостережень над лексикою говірок, готував спеціальні доповіді про різні аспекти укладання діалектного словника, виформовуючи модель свого лексикону; водночас він суттєво поповнив картотеку свідченнями з різних куточків Закарпаття. Пошуки нових матеріалів, розширення й упорядкування картотеки М. Грицак продовжував майже до кінця життя.

Проте одній людині виявилось не під силу повноформатно опрацювати весь огром доволі різноманітних діалектних свідчень, аби забезпечити лексикографічне розгортання всіх словникових статей із тією докладністю, якої вимагала обрана М. Грицаком модель недиференційного словника, яку він пристрасно й несхитно прагнув утілити. На створення повного словника (від чого він не відмовився всупереч рекомендаціям підготувати до друку бодай цінніше, важливіше з картотеки) не вистачило ні часу, ні матеріальних ресурсів, ні здоров'я... Не здійснилися також сподівання М. Грицака на суттєву допомогу колег по кафедрі, які були обтяжені дидактичними обов'язками і мали власні дослідницькі програми, а створити окрему групу співавторів задля завершення й видання такого словника за тогочасних умов було нереально. Тому складне наукове завдання, потенційний евристичний ефект якого був зримим, як і очевидною була потреба об'єднання зусиль великого колективу та

надання спеціальної фінансової підтримки для його реалізації, так і залишилося приватним проектом, нереалізованою мрією романтика-максималіста.

М. Грицак робив різні спроби опублікувати свої обсяжні діалектні матеріали (чи принаймні розпочати цей складний процес), однак вони не завершилися успішно: за життя дослідника жодна лексикографічна праця не була опублікована, а друкований доробок склали тези доповідей (змістовні, насичені цінними свідченнями з говірок) та кілька невеликих (актуальних і сьогодні) статей. На окремі пропозиції щодо друкування фрагмента словника він не приставав, інші спроби не знайшли своєчасної підтримки. Відомо, що, крім загального словника закарпатських говірок, він одночасно працював і над іншими лексиконами, зокрема уклав «Словник українських говорів Закарпатської області (Ботанічна термінологія)» (1959 р.; 167 с.), «Латинсько-український словник номенклатури грибів» (1970 р.; 176 с.), «Латинсько-український словник медичної номенклатури» (Ужгород, 1970; 55 с.; разом із І.Ю. Коршинським); в останній праці він вийшов за межі Закарпаття, подавши народні назви хвороб із 14 областей України [9; 11; 14].

Одним із проєктів, який захопив М. Грицака від 1964 р. на кілька років, була спроба поєднати власні лексичні матеріали із лексичною колекцією І. Панькевича³. На той час картотеку професора І. Панькевича в Слов'янському інституті АН Чехословаччини (Прага) готували до видання його учні А. Куримський та О. Зілинський. Ідея такого взаємодоповнення видавалася продуктивною, оскільки в картотеці І. Панькевича були цінні записи українських говірок не тільки з теренів сучасної Закарпатської області України, а й із Пряшівщини (Словаччина), що могло суттєво розширити географію лексики та збагатити її реєстр. Важливо, що в межах такого лексикографічного проєкту історично цілісний закарпатський мовний простір міг набути своїх автентичних обрисів, що було особливо важливо. Виготовлена М. Грицаком пробна частина словника, у якому було поєднано матеріали обох картотек (сегмент *Б – бая*. – 242 с. машинопису, 1773 словникові статті) [15], справдила очікування на можливість створення словника всього закарпатського континууму. При цьому було засвідчено дотримання засад укладання словника повного типу, що дослідник задєкларував у «Принципах опрацювання “Матеріалів до словника українських закарпатських говорів”» [4]. Однак ця масштабна ідея не була реалізована насамперед через відсутність фінансування та виконавців.

Продовжуючи упорядковувати й поповнювати діалектні записи, М. Грицак виокремив добірку матеріалів про традиційне карпатське вівчарство (з рідної говірки с. Росішка). Це була спроба відтворити доволі складну культуру полонинського пастухування. Автор упорядкував вівчарську лексику за тематичним принципом (назви овець; назви частин тіла вівці; отари під час випасання; назви, що стосуються випасання і годування овець, перероблення молока, оброблення овечої шкіри, міток овець, вигуків та звуконаслідувань; назви, пов'язані з полонинським господарством, посудом, транспортом пастухів, організацією праці пастухів, оплатою їхньої праці тощо), і, що особливо цінно, до значної кількості лексем наведено не тільки ілюстрації їх уживання в мовленні, а й розлогі оповіді про реалії, дії, вірування, пов'язані з цією унікальною сферою господарювання. За жанром праця виявилася поєднанням лексикону й зібрання народних тлумачень понять, оповідей: через тексти розкрито особливості семантики опорних термінів народної культури; водночас відтворено не лише широкі пласти лексики різних тематичних груп, а й численні елементи інших структурних рівнів (наголошування, особливості фонетики словоформ, граматичні форми) у їх текстовому оприявненні, передано неповторну синтактику, словолад

³ Про діалектну картотеку І. Панькевича та його словник українських говірок Підкарпаття докладніше див.: [1; 8; 10; 12].

усного мовлення, прийоми творення текстів-оповідей. Праця не була підготовлена автором до опублікування, тривалий час залишалася в рукописі [6].

Найважливішим творчим досягненням М. Грицака є зафіксована інформація про лексику і фразеологію українських закарпатських говірок, упорядкована дослідником як картотека та опрацьована на підставі цього зібрання частина словника (А–К).

Картотека об'єднує записи як самого М. Грицака (їх кількість відчутно переважає), так і багатьох кореспондентів – аматорів із кола друзів і знайомих, учнів шкіл, де в різний час учителював дослідник (такі картки виділяються дитячими почерками), студентів Ужгородського університету (для них спеціально дослідник укладав питальники для записування діалектної лексики, напр.: [17]). Попри прагнення дослідника максимально повно зафіксувати матеріали, досягти цього вдавалося не завжди, що залежало від різних причин. Звідси – деяка неоднорідність якості записів, неоднакова повнота представлення різних говірок. Подані на картках діалектні свідчення М. Грицак здебільшого верифікував, на що вказують непоодинокі помітки й виправлення його рукою, а також спеціальне штемпелювання чи підпис кожної картки для позначення місця запису. Зібрані первісні матеріали слугували базою для опрацювання самим М. Грицаком, тому їх спеціально ще раз не переписували й не упорядковували за канонічними вимогами інформаційних фондів; єдиним параметром, якого дотримано в картотечі, був алфавітний порядок розташування записів за заголовним словом. Ретельне опрацювання картотеки М. Грицаком під час підготовки словника видає зіставлення картотеки й укладеної частини словника, у якій інформацію не тільки упорядковано за визначеними лексикографічними параметрами, а й доповнено та розширено тими численними важливими деталями, про які знав лише автор. Це підтверджує справедливе зауваження Й. Дзензелівського про те, що «вільно читати і розуміти всю закладену в картотеку інформацію дуже часто міг лише сам її автор» [11, 91].

Говіркові матеріали на картках презентовано з різною повнотою. Є картки, на яких зафіксовано:

- а) слово з поясненням значення та ілюстрацією чи кількома контекстами слововживання;
- б) слово з ілюстрацією, зрідка – кількома контекстами, але без вказівки на його семантику;
- в) слово з описом значення, але без ілюстрацій вживання в мовленні;
- г) лише слово без пояснення його значення і без контексту слововживання.

Нерідко на одне слово зібрано значну кількість записів з різних місць; майже всі картки локалізовано, а на багатьох із них вказано й ім'я експлоратора. На більшості карток наведено заголовне слово. Вокабули, а часто – й ілюстрації, подано з позначенням наголосу, хоча є чимало записів, у яких інформація про наголос відсутня. Серед записів велика кількість фольклорних текстів, фрагментів коломинок, фразеологізмів, приповідок, скоромовок, уривки з розповідей на різні теми, тлумачення носіями говірок понять, реалій традиційної культури; окремі картки містять схематичні малюнки відповідних реалій (див. с. 17–18). Безсумнівно, що ці записи є унікальним відбиттям традиційної словесної культури українців Закарпаття середини 20 ст., пам'яткою української мови і культури, інформаційна цінність якої з часом лише зростатиме.

Картотека і словник засвідчують значну диференціацію українських говірок Закарпаття щодо передавання тих самих значень, різноманіття звукового та акцентного оформлення слів у мовленні. Важливо, що М. Грицак не уніфікував записи (зокрема і численних кореспондентів), а зберігав локальні відмінності вимови, особливості поділу мовленнєвого потоку на окремі слова; тому як окремі вокабули автор подав

словоформи, які засвідчують різну сегментацію мовлення (*ану і ануж, анужте; аби і абис', абим* тощо).

Графіку матеріалів, записаних численними кореспондентами, М. Грицак так само не редагував, не вдавався до її транскрибування, залишивши в картотеці багато фіксацій у наближенні до літературного запису.

Не всі картки, особливо писані олівцем, належно збереглися і надаються до прочитання; проте деякі з них не вдалося розшифрувати через доволі специфічний почерк М. Грицака та інших записувачів; сам дослідник писав лише олівцем, до того ж інколи вдавався до скороченого запису, роблячи помітки «для себе» у сподіванні на їх розшифрування та укладання згодом.

Інформаційні лакуни на картках (що особливо помітні в тій більшій за обсягом частині картотеки, за якою автор ще не укладав словника), імовірно, передбачалося заповнити, опрацьовуючи відповідні гасла лексикону. У доопрацюванні записів М. Грицак спирався на свої глибокі знання говірок, що сформувалися завдяки численним експедиціям, тривалому перебуванню в різних куточках краю, ґрунтовному вивченню мовознавчих праць, а також постійному пізнанню позамовного світу – природного для носіїв говірок довкілля, різноманітних проявлень їхнього щоденного буття. Об'єктом особливого зацікавлення М. Грицака була місцева флора, яку він вивчав систематично (упродовж років викладав ботаніку в школі); чимало часу він віддав заглибленому пізнанню локальної матеріальної й духовної культури. Усе це неповторне багатоманіття було *його*, глибоко рідним і добре знаним із дитинства. В особі М. Грицака поєдналися і дослідник народної мови та культури, і їх носій, що значно сприяло докладності й надійності відтворення лексичного і семантичного багатства говірок.

Систематизовані в картотеці записи здебільшого локалізовані, надаються просторовій верифікації, а тому можуть слугувати джерелом ареалогічних (не лише лексичних і семантичних) досліджень українського закарпатського діалектного простору; номінації багатьох понять настільки докладно представлені в картотеці, що можуть бути покладені на лінгвістичні карти.

Словник українських говірок Закарпаття М. Грицак вважав найважливішим кінцевим продуктом свого півстолітнього збирання й дослідження діалектних матеріалів, тому на його укладанні зосереджував свою увагу. Він ретельно обмірковував будову словника, наповнення словникових статей, підходячи до реалізації завдання з високими вимогами. У доповідях на конференціях, статтях дослідник аргументував свої погляди на складні проблеми діалектної лексикографії, що виказувало його досвід створення діалектного лексикону й водночас розуміння нерозв'язаних актуальних проблем. Ключовими залишалися питання реєстру словника, прийомів визначення й опису семантики слова (достатнього й водночас економного), повноти ілюстративного матеріалу та обсягів його введення до словника, забезпечення інформації про поширення кожного слова чи окремого значення в говірках. Вивчаючи досвід діалектної лексикографії, М. Грицак намагався створити свою систему словникової параметризації лексики, хоча за визначальними ознаками вона не виходила за межі типової. Зокрема, дослідник обґрунтував (і застосував на практиці) різні форми опису семантики лексем: *нульову* (за визначенням автора) презентацію значення, коли слово формою і значенням не відрізняється від вживаного в літературній мові, а тому може бути подане без пояснення; наведення літературних еквівалентів до діалектних слів; докладне пояснення значення слова, коли необхідно точно описати локальні реалії побуту, виробничі процеси, елементи народної культури [5]. М. Грицак визначив і зафіксував у словникові семантику більшості наявних у картотеці лексем, проаналізував і відтворив багатозначність великої кількості слів, послідовно розмежовуючи окремі значення, відтінки значень; підкреслював важливість і складність моделю-

вання семантичної структури полісемантичних лексем та визначення послідовності відтворення у словнику значень полісемічних одиниць.

Необхідність глибокого опрацювання семантики в лексикографічній презентації діалектного слова є самоочевидною й не може бути заступлена наведенням прикладів слововживання, оскільки наявність ілюстрацій, навіть доволі розлогіх, не завжди є достатньою й надійною для окреслення структури значення. Частина лексем у картотечі залишилася без вказівки значення, лише обмежена супроводом – зразками слововживання. Складність для розуміння семантики окремих слів зумовлена поясненням її не літературними, а діалектними словами чи зворотами.

Для багатьох лексем, що постали в українських говірках Закарпаття внаслідок чужомовних впливів, М. Грицак вказав джерело запозичень (насамперед з румунської, угорської, німецької та ін. мов), навівши відповідники з інших мов.

Набір параметрів опису лексики в словнику доволі широкий, що, зокрема, підтверджує і використання багатьох ремарок.

Для ілюстрування слововживання М. Грицак переносив до словника більшість із наявних у картотечі зразків живого мовлення, не вдаючись до спеціальної селекції чи обмежень. І це уможливило широке використання цієї праці для пізнання унікальних особливостей мови і культури Закарпаття.

Відданість М. Грицака його великій справі викликає щире захоплення, хоча його спадщина сьогодні ще не надається глибокій усебічній оцінці: це справа майбутнього, коли опубліковані матеріали посядуть належне місце в інформаційному просторі українського і слов'янського мовознавства, етнології, відтак – буде розкрита сутність і значущість відтворених у його працях свідчень про народну мову і культуру українського Закарпаття.

1. *Ганудель З.* Історія «Словника південнокарпатських говорів» І. Панькевича у листуванні // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 179–181.

2. *Грицак М.А.* Літературна і діалектна лексика (З досвіду роботи) // Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектних словників (23–25 січня 1960 року). Тези доповідей. – Чернівці, 1960. – С. 40–44.

3. *Грицак М.А.* Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках // Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія мовознавча. – Ужгород, 1965. – С. 19–24.

4. *Грицак М.А.* Принципи опрацювання «Матеріалів до словника українських закарпатських говорів» / Машинопис. 9 с. Зберігається в Památník národního písemnictví. Centrální depozitář. – Litoměřice, Praha.

5. *Грицак М.А.* Принципи пояснення значень реєстрових слів у «Словнику українських говорів Закарпатської обл.» // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 374–381.

6. *Грицак М.* Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах) / Відп. ред. Н. Хобзей. – Львів, 2008. – 318 с.

7. *Грицак М.А.* Якого типу повинні бути регіональні словники? // Тези доповідей та повідомлення XVIII наукової конференції. Серія мовознавча. Травень 1964. – Ужгород, 1964. – С. 24–27.

8. *Гриценко П.* Відгук на Лексичні матеріали українських говірок проф. І.А. Панькевича // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23 – 24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 181–183.

9. *Дзендзелівський Й.* Латинсько-український словник медичної номенклатури М.А. Грицака та І.Ю. Коршинського // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. (Збірник наукових праць). – Вип. 3. – Ужгород, 2000. – С. 122–126.

10. *Дзендзелівський Й.* «...Наше язикове багатство...». Про словник говорів І. Панькевича // Тиса. Культурно-краєзнавчий журнал. – 1995. – Ч. 1–2. – С. 75–84.

11. *Дзендзелівський Й.О.* Словникар з Росішки // Тиса. Культурно-краєзнавчий журнал. – 1993. – Ч. 1–2. – С. 87–106.

12. *Дольницька М.* Матеріали для словника українських закарпатських говірок Івана Панькевича // *Ivan Paňkevič a otázky spisovného jazyka. Štúdie a materiály.* – Prešov, 2002. – С. 27–35.

13. *Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників (23–25 січня 1960 року). Тези доповідей.* – Чернівці, 1960.

14. *Німчук В. М. А. Грицак і його «Словник ботанічної номенклатури»* // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 12. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії. – Ужгород, 2008. – С. 15–42.

15. *Панькевич І., Грицак М.* Словник українських говірок Закарпаття. Б – бая. – Ужгород – Прага, 1966. – 242 с. / Машинопис. Зберігається в Památník národního písemnictví. Centrální depozitář. – Litoměřice, Práha.

16. *Сабадош І. В.* Микола Андрійович Грицак як лексикограф, педагог, людина // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 12. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії. – Ужгород, 2008. – С. 7–14.

17. *Назви метеорології українських говірок Закарпаття, зібрані М. А. Грицаком* / Упорядник, автор передмови В. Статєєва. – Ужгород [УжДУ], 1999. – 32 с.

18. *Фединишинець В.* Кожному русинові – по слову, або Гуцул-мільонер. Художньо-документальна повість про Миколу Грицака. – Ужгород, 1997. – 35 с.

65
51.

Биржоватінький /Вдр.
биржоватий/.

Биржіватий /Биржовате
сіно - сіно з біржі/.

Бирівч = староста /Не ве-
ликий бирів таї малій-кіжбирів/.
Не тамлу таг бирівів у сеїлі, лиш Мі-
хайла с Середні та НастуНака. Може
помали тамлу Готу, айбо лиш видит ми
бса. 2. Не було бирова, а вни ба сего,
ба того... 3. Сночи відав були перед
бирова.

4. Та бирове бирівочку,

Бирове, биріву.

Та не дай на у катуні,

Та дам ти коріву /1827К/.

Бирівський

Бирівство з бирівства
смо го звергли и гет.

Бирівча

Бирівчин (Кучебаче полова овчу).

Бирка Бирка не вівна така,
шо на Вгорщині. Вівні тоті ба нази-
вайт, шо на рівнині не, такі кучеба-
ві та мнаковівні, не полонійнікі.

II. Богдай комб кажут хто куче-
рсавий. Вівчар кучебавий, наг бирка:

Вівчар бирка,

Вушій гирка,

Бурдуг масла,

В шийі тайстра.

III. ^{Бирка, гирка.} - Все мож бы вже рисувати.
- Шо? - Биркі Перечин Баєк/.

Бирка бири! Коли спирайе-
бса вівці, кажеба биркабир!

Биркач /На бікарній запу-
щчені в два хрести чотири дощечки.
Уживайеба до мішапа. Бігарен сучут
у руках, а дощечкі розмішуйут сми-
тану, вбїтї йайпа... наг жбатаровец.
Бушчино, Хуст/.

Биркало /Колісцїна бігар-
ці, шо ним діти бавласа. Бушчино/.

Бирковий Адї тод бирко-
вий гараш, шо кажут, то деє из Угор-
щини.

Биркувати /Мішати бир-
качєм. Бушчино/.

Бирлибаш /село/.

Ой по чому вунітат,
на по чому пичи?
Ксеноїт іє с бирівочку
Ксєтї в гурні сиду.
6272

Бирка. Кагамена
маша на полове, а
воту, як зсеме та
с тьо маша. Керемша.
Бирка котіві Керес.

67
53.

У мене голубик
Ой те бистрий (голубиний)
й.

Б і й т р и й І. Нє раз у по-
тоці та там собі діпнут корови тоїї
води, там така бистра, проходашча.

2. Ой, ~~х~~ бистра річка, бистра.

Йа на ні возівѣа.

Та моли Сарипко, Богу,

Шо м шче нє втопівѣа /3773/.

3. Йак ѣа нє даж білавіно

Міні підмѣвити,

Та йак прийде бистра вода,

Мушу ѣа втопити /2843/.

ІІ. /Сєла: Нїжний и Вїшний Бї-
стрий/.

Б и с т р і ѣ а /~~рї~~ сливи би-
стриѣі..... Бичку/.

Б ы с т р и ѣ к и й (сма.....)
Чудні сли-
вы, віжу ож нє бїстриѣкі, айбо й нє
зєлєні /Ирѣва/. /Бїстриѣкі сливи
звут и в Бобѣвшчи/.

Б и с т р і я

Б ы с т р і ѣ а /~~рї~~ сливи

..... Перечин/.

Б ы с т р о Так раз бїстро йде.

Б и с т р о у м н и й

Б и т а

Б ы т в а

Б и т и І. І. Нє йїх много таких,
шо кажуѣ, шо чєхїв будуд бїти, ні па-
нів, котрїй чєрево велїке маїе.

2. Ой, ~~х~~ бїли менє сночі

За лупкови очи.

Аж нѣа будуч шче раз бїти,

Лїшу го лубїти /69 К/.

3. Ой, бїли та рубали

Жандари маѣарѣкі.

Та поклали двї колѣтки

На рўки бетарѣкі /486 К/.

4. Ой, бїла нѣа мѣа мама,

Та шче бїде бїти,

Та абї йа вже лїшила

Регрўти лубїти /749 К/.

5. Ой, ~~х~~ дай нѣа, мѣа мамко,

За кїм йа ѣа дївлў,

Аж нѣа бїде стѣраз бїти,

Йа до тѣа нє прїйду /1391 К/.

6. Ой, бїла нѣа рїдна мамка,

Йа тотѣ забўла.

Та нє бїй нѣа рїдна мамко,

Бо й ти така бїла /5183, 6109, 1631 К/.

Битая іїа = квертіра.
Сїса зїяс пїйде на своїу
мѣа іїу. Бел. Березинї,

Ам дєс бїлї, та
голубик бїлї, бо

Лїл мѣа вї віноїїа?
Кїм та іїа іїу.
Лїл нє іїє тѣо голубїк,
шо бїс шанду іїїїу
нє 434

Лїл бїло варїїїа іїм
Лїл иїа до іїа
Але мѣа голубїк
Фрѣ нєо вєсїа
нє 500

III

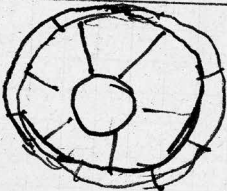
ВОЛОСЯНКА
ФЕДИНИЦИНЕЦЬ

Балор —
яма, водомил

По нѣвѣрї вѣннї
Балорї мнї дїатьє
в рїчї.

Балор (-а, -и) — час-
тина в колесї,
внї яку нацїга-
етьєя. обод.

Гывайє,
мнѣ Балор
са гївннї або рознїє
Торунь

4

Балор ^{Довге} — частиня
колеса

Балорї мнї гдѣ рї/трѣ-
ба бн мнї радѣу дрѣуцї

→ Балор

XXXIII Братів Тересва 4

Несіть мене любе мамко
Несіть мене, несіть мене
У сусіда дівча діме
За мене беріть мене

XXXIII Братів Буштино
343

Некажі, некажі, діла дівно,
Ща буду тиє брати
Ща так буде не новітнє
За зуміє куваєти.

Тредя
Григачів

- великий повзлеский
молоди.

Ковез мусит'
бати зду ровня,
се не вон пудувіна,
до ісе бат кодеи
твде ковет такви
печкаи буповод

Список друкованих праць М. Грицака

Літературна і діалектна лексика (З досвіду роботи) // Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектних словників (23–25 січня 1960 року). Тези доповідей. – Чернівці, 1960. – С. 40 – 44.

Якого типу повинні бути регіональні словники? // Тези доповідей та повідомлення XVIII наукової конференції. Серія мовознавча. Травень 1964. – Ужгород, 1964. – С. 24–27.

Засоби включення прислів'їв у мовний потік закарпатських говорів // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови (Тези доповідей). – Чернівці, 1965. – С. 155–158.

Назви гідрорельєфу і гідронімія (Назви джерел і стоячих вод) // III республіканська ономастична (гідронімічна) конференція. Тези. – К., 1965. – С. 35–39.

Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках // Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія мовознавча. – Ужгород, 1965. – С. 19–24.

Словник українських говорів Закарпатської області // XII республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. Квітень 1965 р. – К., 1965. – С. 154–157.

Евфемізми в українських говорах Закарпаття // Тези доповідей до XX наукової конференції. Серія мовознавча. – Ужгород, 1966. – С. 17–24.

Румунські лексичні запозичення в говірці с. Росішка Рахівського району Закарпатської області // Восточнославянско-восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи. Тезисы докладов и сообщений научной конференции (11–16 октября 1966 г.). – Черновцы, 1966. – С. 12–15.

Стилістичні функції лексичних діалектизмів у новелах І.М. Чендея // Розвиток української радянської новели. Тези доповідей до міжвузівської наукової конференції (травень 1966 р.). – Ужгород, 1966. – С. 111–113.

Фольклорно-етнографічні матеріали у Словнику закарпатських говорів // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 6. – С. 54–59.

Позначення територіальної поширеності слів у регіональних словниках // Матеріали XXI наукової конференції. Серія філології. – К., 1967. – С. 130–134.

Українська лексикографія на Закарпатті в дорадянський і радянський періоди // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період. Тези доповіді республіканської наукової конференції. – К., 1967. – С. 104–107.

Матеріали до питальника для збирання назв народної метеорології говорів Закарпатської області. – Ужгород, 1968. – 31 с.

Творення народних назв лікарських рослин // Питання словотвору східнослов'янських мов. Матеріали міжвузівської республіканської наукової конференції. – К., 1969. – С. 86–87.

Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясиня Закарпатської обл. // Питання гідроніміки. Матеріали III республіканської ономастичної (гідронімічної) наради. – К., 1971. – С. 90–91.

Принципи пояснення значень реєстрових слів у «Словнику українських говорів Закарпатської обл.» // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 374–381.

Закарпатські фразеологізми з антонімами *біда* та *гаразд* // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези доповідей республіканської наукової конференції. – К., 1972. – С. 153–154.

Українсько-румунські взаємозв'язки в ботанічній номенклатурі говорів району Карпат // Культура та побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. Тези доповідей та повідомлень. – Ужгород, 1972. – С. 112–115.

Латинсько-український словник номенклатури грибів говорів Закарпаття на загальноукраїнському тлі / Передмова та ред. Й.О. Дзедзелівського // Карпатський край. – 1997. – № 6–10. – С. 52–58; 1998. – № 1–2. – С. 50–53; 1999. – Січень – березень. – С. 34–35.

Назви метеорології українських говорів Закарпаття, зібрані М.А. Грицаком / Упорядник, автор передмови В. Статєєва. – Ужгород [УжДУ], 1999. – 32 с.

Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах) / Відп. ред. Н. Хобзей. – Львів, 2008. – 318 с.

Про видання *Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області* М. Грицака

Видання об'єднує дві структурно відмінні частини:

1) *Матеріали до словника*, які первісно опрацював М. Грицак (від А до К); цю частину праці упорядники доповнили інформацією з картотеки, яка ще не була опрацьована й використана автором;

2) вихідні діалектні матеріали картотеки (на літери Л–Я), яких автор не опрацював у форматі словникових статей, підготовлені упорядниками і редакторами видання.

Свою працю *Словник українських говірок Закарпатської області* М. Грицак укладав, орієнтуючись на тип повного діалектного лексикону. Автор ставив за мету відтворити *всю* лексику й фразеологію носіїв українських говірок Закарпатської області середини 20 ст. незалежно від часу їх постання в діалектах, джерел виникнення (оминав лише виразні інновації літературного походження) та сфер використання в мовленні. У матеріалах видання об'єднано як часово немарковану лексику, так і архаїзми й новітні засвоєння, зокрема перейняті в нову добу елементи української літературної мови; слова питомі й запозичені; загальноновживані номінативні одиниці, які відомі всім членам соціуму; слова, слововформи обмеженого використання, пов'язані з різновидами трудової діяльності та специфічними комунікативними ситуаціями; слова щоденного поточного мовлення й поширені лише в текстах народної словесності, фольклору та в обрядовій сфері.

Графіка словника

Більшість матеріалів цієї праці (далі – словник) подано українським алфавітом; лише зрідка наведено іншомовні вкраплення у відповідному записі – графікою на кириличній чи латинській основі (запозичення з інших мов, латинськомовні еквіваленти для назв рослин, тварин, комах тощо).

Реєстрове слово, його значення, лексикографічні ремарки щодо граматичних та функційних особливостей лексики, коментарі упорядників і редакторів подано графікою української літературної мови; говіркове мовлення – варіанти реєстрового слова, контексти його вживання в мовленні – переважно відтворено спрощеною транскрипцією; варіанти передавання слововформ можуть свідчити про неоднорідність їхнього звукового оформлення в різних говірках, а також про неусталеність системи транскрибування в різні роки записування матеріалів. Чимало діалектних даних М. Грицак одержав від кореспондентів, які користувалися не транскрипцією, а графікою літературної мови; оформлення таких записів у картотеці, інколи – у тексті словника, М. Грицак залишав без змін.

У транскрипції використано додаткові літери та поєднання літер для позначення локальних рис мовлення, зокрема:

ы – голосний звук середнього ряду високого підняття (*сын*);

ы^о – голосний звук заднього ряду високого підняття, лабіалізований (*бы^ок*);

ö, j̄, ü – голосні звуки з посиленою лабіалізацією (*пöвно, вj̄н, кj̄л'ко, старj̄у*);

ê, ô, û, î – голосні звуки закритої артикуляції, напружені (*ôрj̄х, кôй, îс, дêн'*);

комбінуванням літер (**иⁱ, е^u, ôⁿ, д^m** тощо) передано варіанти звуків – наближення одного звука до іншого (*так^l зачнê* = так зачне, *колисⁿ' буü* = колись був, *вид^mко* = 'видко').

Наголос у словах позначено оксією (') над літерами, що передають наголошені звуки (*í, ú, é, á, ó, ý, Ъ* тощо); варіанти позначення наголошування, виявлені в матеріалах картотеки, уніфіковано; нерідко наголос у первісних матеріалах (у реєстрових словах та в ілюстраціях слововживання) не зазначено. Усталеними для гові-

рок типами побудови висловлювань, зокрема моделями ритмічної організації фрази, зумовлені зміни місця наголосу – перенесення наголосу на неповнозначні (службові) слова. Наголос подано відповідно до його визначення записувачами; нерідко в ілюстраціях наголос зазначено лише в окремих словоформах чи не відтворено зовсім.

М'якість приголосних позначено ('), а в записах літературно графікою на м'якість приголосних вказують наступні у слові літери *я, ю, є, ї, ь*: *пис'мó, тупі́р', бурд'у́х, здоров'а, ся сміяла, легінь, баюра*.

У словнику збережено численні прояви поділу на слова, властивого усному мовленню носіїв говірок і не відомого в літературній мові. Це насамперед об'єднання різних структурних елементів у нові (т. зв. *фонетичні*) слова (прийменників, сполучників, часток із наступними повнозначними словами – *айно́йа́к* 'ще б пак; та де там', *айхіба́* 'пусте, не вартє уваги'), похідні утворення від давнього допоміжного дієслова *бути* 'бути', які в діалектному мовленні досі залишаються рухомими у структурі висловлювання і можуть приєднуватися до різних словоформ (*заста́вила м д'ї́ку*; *не годна м позира́ти*). Чимало матеріалів у словнику подано відповідно до записів експлораторів з відчутною залежністю від практики «правильного письма» – з поділом фраз на слова згідно з традицією читання ними писемних текстів. Про тиск графіки на відтворення усного мовлення свідчать випадки виділення в окремі слова форм з одного приголосного звука (*така́ малá вулиці́нка, та й то́то м заблуді́ла; дивила м с'а на лі́гн'и та й на його́ вроду; пришлі́ кумо́йка та д н'а ву́жатари́ла ту́л'кі грóші; ці вже сь ся поїв*), асимілятивні зміни приголосного звука в кінці слова перед початковим приголосним наступного слова (*ход'раз*) тощо.

В ілюстраціях збережено розділові знаки, що відтворюють особливості структури висловлювання в усному мовленні, зокрема в діалогах, переповідах, у передачі чужого мовлення.

Реєстр словника

Реєстр словника складає лексика різних частин мови; серед іменників переважають загальні назви; із власних назв подано лише ті, які набули вторинних функцій, мають усталене похідне значення, а також ті особові імена, прізвища й прізвиська, клички тварин, топоніми (назви географічних об'єктів – населених пунктів, їх частин, гір, лісів, урочищ, річок тощо), які формально й мотиваційно пов'язані з іншими реєстровими словами і можуть слугувати додатковим джерелом інформації в дослідженні загальних назв.

Фонетичні варіанти слова нерідко формально віддалені між собою, навколо них утворилися окремі гнізда похідних, тому автор подавав їх у різних словникових статтях (напр.: *алилу́я* і *алило́й* з похідними *алило́йкати, алило́йканя, алило́йкаючи*).

Реєстрові слова подано в найбільш поширеному в закарпатських говірках відповідного часу фонетичному варіанті (*Аме́рика*).

Реєстр упорядковано в алфавітній послідовності.

Побудова словникової статті

Словникова стаття містить: реєстрове слово; говіркові варіанти реалізації інваріантного слова; ремарки (передають граматичні та функційні особливості слова); семантику слова; приклади вживання слова в мовленні носіїв говірок; вказівку на локалізацію словоформ і їхніх значень у говірках Закарпаття; фразеологізми чи усталені словосполучки, у яких закріплене слово.

Реєстровим словом слугує інваріантна (розпізнавана) словоформа, словосполучка, яку подано в літературному (наближеному до літературного) записі. Графічний реєстровий інваріант об'єднує локальні фонетичні варіанти, які структурно нерідко відчутно відрізняються між собою: фонетичні, акцентні варіанти слів, що відбивають поширені звукові особливос-

ті говірок, зокрема зміну звуків у мовленні, напр., на місці давнього звука *o у тих самих словах зафіксовано графами *o, ô, õ, i, ü, ы, y, y°, j̄*, які сигналізують про неоднакову якість звука у відповідній словоформі, на характер якого могли вплинути зміни наступних чи попередніх приголосних звуків та наголос (*вагòв* ‘важіль – журавель на колодязі’ – *вагòв, вагів, вагів, вагій, вагів, вагів*), зміни приголосних за ознакою м’якості, наявності голосу / шуму (т. зв. «оглушення», «одзвінчення»), втрату кінцевих приголосних *z, v, j, x* (*гаршів* і *гаршій* ‘лопата’, *вѣч’ий* і *вѣч’і* ‘більший’, *вир’х* і *вир’* ‘верх’) та окремих звуків у групах приголосних, появу неетимологічних додаткових приголосних, метатезу тощо; зміну наголошування словоформ; часто інваріантним реестровим словом об’єднано словоформи з ремарками *змениш[ене]*, *згруб[іле]*, *пест[ливе]*, що сигналізують про відтінки значення, а також деякі інші форми слова (напр.: під *баву́са* подано і словоформи *ба́вуска*, *баву́цата*, *бавсята*, *бавсінята* ‘вуса’; під *ба́гів* – *баговѣць*, *баговісько*, *баговіще* ‘тютюн жувальний’). Фонетичні варіанти наведено в дужках після реестрового слова.

В окремі словникові статті віднесено:

– спільнокореневі слова з різними словотворчими афіксами і (часто) з різними, віддаленими між собою значеннями;

– форми дієслів на *-ся*;

– суплетивні форми доконаного і недоконаного видів дієслів;

– омоніми в одній говірці та однакові словоформи (умовні омоніми), які зафіксовано в різних говірках:

БАЙ¹, ім., уг. *бай*. 1. Біда, лихо. *Дуже ми быў великий бай, бо мало м ни вмѣл: а.* Вн – Влх, Вч, Гтн, Дв, Квс, Мж, Пр, Рс, Тн, ТПс, Чрн. 2. Вада. *С’уй д’ітін’і великий бай, бо ни годна ўс’і слова говорити.* Вн – Чрн.

БАЙ², ім. Шептання. *Кажут, шо гріх за бай страшній, и покути нимá.* Рс – Квс, КсП, Тн, ШЛ.

БАЙ³, ім. Милій, вимріяний. *Ой Ціл’у, каже, Ціл’у, ой Ціл’у муї, баїу. За тобоў н’а душá боліт, йак т’а ни видаїу.* Бшт.

БАЙ⁴, присл. 1. Нічого. *Ты дуже нѣчєсний, айбó нѣ бай, л’уде тебѣ научат чѣсти.* Ізк – Дв, Ірш, Л. 2. Важко. *До сусіды тобі бай, бо ты самотна та далєко будє.* Чрн.

До окремих дієслів у переліку формальних (насамперед фонетичних і морфемних) варіантів подано форми різних способів (крім форм дійсного способу, наведено форми умовного і наказового способів) та часу (крім форм теперішнього часу – форми минулого та майбутнього часу), якщо вони формально суттєво відрізняються від вихідної словоформи): **ВЕРЄЧИ** (*верічи, вѣрічи, вирєчи, вирічи, вирічі, вѣречи, вѣрєчи, вѣріч’н, вѣрчи; майб. вѣржу, вѣржеш, вѣржемо, вѣржете, вѣржут, вѣржут’; наказ. сп. вержі, верж, вирж, верз’, вѣр’з’, верс’, вирз’, вирс’, вырс’, вир; мин. верг, вѣргла, вѣл:а, вѣргло, вѣл:о, вѣргли, вѣл:и*).

Якщо реестрове слово зафіксоване лише у фразеологізмі чи усталеному словосполученні, то після нього стоїть двокрапка, далі – подано словосполучу та приклади її вживання в мовленні:

БАКИ: ◊ *Забіти баки. Забіу ми баки в гóлов.* Рс; *завдати б. Отó заўдало міні баки.* Стр; *закрутити б. Но йа йім закручу баки.* Яс.

БОЛЯШКОВИЙ: *Боляшкóвой зілля, бот.* Лікарська рослина. *На бол’ашку трѣба клáсти бол’ашкóвой зіл’а, же с’а загóйт’.* Врч.

Ремарки, що супроводжують реестрове слово, передають граматичні та функційні особливості їх проявлення в говірках, окреслюють джерело постання запозичених з інших мов слів (див. Список умовних скорочень, с. 26).

Граматичні ремарки вказують на:

1) рід іменника (*чол., жін., сер.*) у випадку складності його ідентифікації чи формальної тотожності з іншими словами, що мають інший граматичний рід:

БІГЛЯЗЬ (бігл'аз, біглаз, бікл'аз', бігл'ас', біглиз', бігл'айз', біглайс, бігл'аз, бігл'аз', біглез, біглес', бідл'аз', бідл'ас'), *чол.* Праска. *Тот^о бігл'аз' ужэе такій старый, шо нич ужэе с'а ни гріе.* Зр...;

2) число іменників (множинних та одинних), значення збірності: **БАЧМАГИ** (бачмаги), *pl. t.* Домоткані штани з конопляного чи лляного полотна або з іншої міцної тканини;

3) частиномовну належність, насамперед у випадках формальної тотожності слів різних частин мови: **АВТО** (автô, аўтô), *ім., чол.* Автомобіль. **АВТО**, *спол.* Бо; а також складності визначити граматичний клас словоформи: **АДДЕНАЛЬ**, *присл.* Недавно. *Ад:енал' файна была хвил'а, тув дей треба было сіно сушити.* Нлц; **АВАДЬ** (ават', ават, авад', авад'т'), *спол.* Або, або ж. *Заўтра пуйду ў поле авад' ід мôлôт'іл'ц'і';* **ВІКОТА** (вікота, вікота), *присл.* Вихилисом. *Адже д'іжк'і такогô вікота йдут, шо покайін'и.* КсП; *Так йагн'ата вікота йдут дôл'ів берегами.* Рс.

Ремарки вказують також на:

1) часову характеристику слова (*заст., неол.*): **ДРАПІЖНИК**. 1. Людина, яка легко вилазить на дерева. *Хôт' бы черішин'а была аж до хмар, та тот драпіжник вйдре с'а на н'у.* ВБс. 2. *заст.* Екзекутор. *Много было драпіжнику на чолôвіка при мад'арах.* НБс; **ГУРТÔЖИВОК**, *неол.* Гуртожиток. *Ўтак ми д'іучина вповіла, там з гуртôжциўку.* Бчк;

2) сферу функціонування слова (*дит., фольк.*): **ВІКУВАТИ** (віковати, віковати), *недок.* Довго жити. *фольк.* *Даў би ти Бог дôўгô вікувати та з дитôчôк радист' мати.* Рс; **ВІБІБАТИ** (вібібати), *док., дит.* Виболіти. *Йой, йак т'а вйбібалô.* Грш;

3) джерело запозичення слова в говірку (за оцінками М. Грицака): **АЛАМАШ** (аломаш, ал:омаш, ал:амаш), *уг.* állomás; **АРКАН** (архан), *рум.* arcán; **БАЛИК**, *чеськ.* balík; **ВІКС**, *н.* wíchsen;

4) оцінку об'єкта номінації чи специфіку комунікації (*експр., ірон., жарт., зневажл., зменш., згруб., пестл.*): **БАЛЮЛЬКА**, *ірон.* Чоловік, що має жіночу ходу. *Вн;* **БАТЮГ**, *зневажл.* Священик. *О, сирота бат'уг.* *Дôтіў він крутиў, шо мусіў по-пасти ў невол'у.* Рс; **БЕГÔЛЯТИ** (бегôл'яти), *недок., експр.* Дражнити беголю. *Ий шо будеш т'іл'ко бегôл'ити.* КсП; **ВАНТАБОШНИЙ** (вантабошний), *жарт.* Повільний. *Овйін дуже вантабошний.* Лк; **ВІДУНЬКАТИ** (вйдун'кати, вйдун'кати), *док., дит., пестл.* Випити або виссати. *Телічка вйдун'кала поўну дййніц'у молокá.* Рс; **ВОРОНЕНЬКИЙ** (воронен'кый, воронен'кый, воронейкий, воронейкый), *поет., пестл.* Вороненький. *Ой, кôники воронен'кі, ни йіхати вами.* *Та, д'іучата молоден'кі, жал' мін'і за вами.* Рс; *Коничййку воронейкый, грйва ў т'а сивййка, понисй н'а до милогô, болит н'а гôлôўка.* Прс – Брн, НВр;

5) віднесення позначуваної словом реалії до відповідної позамовної (ідеографічної) сфери: **БАБІНЧИК**, *бот.* Дзвоники персиколисті, *Campanula persicifolia* L.; **БАБСОРКА** (бобсôrка), *орн.* Сорокопуд великий, *Lanius excubitor* L.; **БАБÔЯ**, *ліс.* Дуже старе хвойне дерево; **ВУЙМА**¹, *sg. t., тк.* Нитки основи, що не вміщуються в бердо; **ВАЛНИЦЯ** (валниц'я), *млин.* Невелика дерев'яна балка із вимощеною латунню заглибиною, яка виконує функцію підосника на осі вала млинового колеса. Ор, Рк.

Значення слова (усталеної словосполуки, фразеологізму) розкрито за допомогою:

– наведення літературного відповідника до діалектного слова (**БАЛГОН**. Великий віз);

– опису позначуваного словом предмета, ознаки, дії чи обставини (**БЛАЙВОК** (блайвік), *техн.* Висок – прилад, який складається зі шнурка та підвішеного до нього тягарця і використовується для вимірювання вертикальності положення; **ВАЛІЛО**).

1. *тк.* Штучний або природний водяний вир у формі зрізаного конуса, зазвичай обкладений дошками, де валяють домоткану вовну або вовняні вириби);

– відсилення до іншого слова: а) з таким самим значенням за допомогою ремарки *Див.* (**БЕТЯРИНА** (**бѣт'арі́на**, **бит'арі́на**), *поет.* *Див.* **БЕТЯР**; **БѢТЯР**. 1. Розбійник, шибеник; кремезний, трохи грубуватий парубок, який любить горілку і жінок. 2. Відважний...); б) похідного утворення (**БЕСІДНИК** (**біс'ідник**). Балакун; **БЕСІДНИЦЯ**, *жін. до* **БЕСІДНИК**).

За наявності кількох значень кожне з них подано під окремим номером із вказівкою інформації стосовно кожного значення (**ВЕРША́К** (**верш'а́к**, **верш'я́к**, **вирша́к**). 1. Вершок, верхня гілляста частина дерева. *Верш'я́к лішили смо, бо то́то самé гіл'а́.* КСП; *Ни годі́ць'а вершаком дéрево вéсти або рубáти від вершака, абі тѣл'а ни родилос'а задом.* РС; *змени.* **вершачо́к** (**вершічо́к**, **виршічо́к**). *Йа́гн'ата ни пасу́т траву́, лиш вершачкі́ прикусу́ють.* 2. *ліс.* Тонший кінець колоди в секції плоту. *Верш'я́к'у́ лиш'я́ють си з лóмом, коли́ притина́ють.* ЧТ; *Верш'я́к из гачу́ги ни відтинáйте, коли́ лунит, бо би с'у сунуло. Дéрево кладу́т верш'я́ками вперéд у дарáбу.* Бг – Дрт, Зб, НВр, Пр, РС. 3. Один із кількох стовбурів розгалуженого від землі дерева. *Онто́го вершакá треба́ бы зрубáти.* Зб; *А гру́ша з двомá вершакáми перед двора́ була. У одні́м вершечку́ була одна́ ду́л'ка.* РС. 4. Гострий кінець (коси, ножа тощо). *Добра́ ў н'а кіска, айбо ў́же верша́к гей пóвуский.* РС).

У статтях із багатозначними словами опис значень подано в послідовності від ширшого до вузкого (**БУРКУ́Т**. 1. Мінеральна вода. 2. Джерело мінеральної води. 3. Добра питна вода. 4. Жовта, каламутна вода).

Семантику реєстрового слова подано літературною мовою; використані у тлумаченні слів діалектні лексеми, вислови, що наявні в реєстрі словника, виділено друком в розрядку (**БАБЧІ́ЛНИК** (**бапч'і́лник**). Робітник, що бабчить ризи або валови. *Бапч'і́лники бапчá ризи́ тай валóви.* РС; **БАЙЛÁНИТИ**. Заплітати коси в байлан. *Ты ни зна́йеш байлáнити вóлос'а.* РП).

Встановлене редакторами значення слова з контекстів його вживання у говірках передано у прямих дужках (**БУМБІ́РЬ**, *бот.* [Імбир]; **БАЙКА**². 1. [Замовляння]; **БАВЛЮ́ША**. [Той, хто грається, забавляється]); про неможливість визначити семантику реєстрового слова із наявних матеріалів сигналізує [?].

Ілюстрації слововживання відтворюють функціонування слова, типові зв'язки в контексті, формальні зміни в поточному мовленні, сталих зворотах, фразеологізмах, фольклорних текстах.

Фразеологізми подано в кінці словникової статті під знаком ромб (◊); за наявності кількох фразеологізмів із тим самим опорним словом ромб стоїть лише перед першим із них (**ВІ́СИТИ**² (**ві́сити**, **ві́сіти**, **ві'сіти**, **вісіти**, **вісіти**), *недок.* 1. Вісити. *У на́шому клáсі ві́сит кáрта.* Бдв; *Що робит часу́ник? (ві́сит).* Бчк; *Там ві́сіў рѣ́клик на ві́шаку́.* Дв – ВБ, ВРм, Глб, Гтн, Дбк, МБ, СД, Хж, Ял. 2. Хилитися (про дерева). *Ни гй́а стенáти дéрево, и так узна́є, кудá л'іс ві́сит.* ЧТ; *Сисѣ́ т'ишкó рубáти, коли́ смере́ка ві́сит долів.* ЧТ. 3. Мати схильність до чогось. *Не́ гй́а лиш на злоді́ство ві́сіти. То́то корóтке йе. ◊ Ві́сіти на шй́ї.* Бути на чіємусь утриманні. *Кобі́ м скóро від:áла вóлку, абі́ ми ни ві́сіла на шй́їи; в. на вóлоку́.* Ледве триматись. *Йе́го́ жит'а́ лиш на вóлоку́ ві́сіло; в. дощ.* Збиратися на дощ. *Такй́й ві́сит' дощч, а сй́роты й ни нага́дувут'с'а йти́ думу́ з ма́ргов.* Ком).

Локалізацію слів, їхніх значень та фразеологізмів передано вказівкою на населені пункти, де записано відповідні матеріали; назви населених пунктів позначено літерними скороченнями (див.: Скорочення назв населених пунктів, с. 27–31).

Назву населеного пункту подано після ілюстрації (за наявності) або після тлумачення слова; якщо слово зафіксоване ще й в інших говірках, то перелік назв цих населених пунктів подано після тире (**БА́БА**¹. 2. Стара жінка. *Гун'і сут'лем хибá у*

старых бабу; Коло баб стойали и молод'и жони. Кй; прик. Д'идовы без бабы нимá порáды. Прч; прик. Та коліс'і баба была д'івков. Мд; жарт. Тай іграла баба з дідом, загубила тайстру с хлібом. Трв – Бдв, Влс, Влх, Вн, Вч, Грн, Грч, Гтл, Дв, Длв, Днл, Дрг, Збр, Зг, Зч, Клц, Клч, Км, Лг, Лкц, Лт, Мкл, НВр, Пр, Ск, Тн, Тх, Яс; БАБИН' (бабын, бабен). 1. прикм. до БАБА'. То бабина платіна. Тн; заг. Прийдут' бабины сыны, йеден сын Звізда, другый Міс'ац', а третій Сónце. Зч – Вн, Лкц, Онк, Рс, ЧТ).

Матеріали локалізовано відповідно до інформації, що зберігається в картотечі.

Правопис топонімів узгоджено з чинним адміністративно-територіальним устроєм України (<http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html>); у разі зміни назви населеного пункту чи його адміністративного підпорядкування, зокрема приєднання до іншого населеного пункту, у дужках зазначено нову назву.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
Українські говірки Закарпаття в дослідженнях М. Грицака	7
Список друкованих праць М. Грицака	19
Про видання <i>Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області</i> М. Грицака	20
Список умовних скорочень	26
Скорочення назв населених пунктів	27
<i>Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області</i>	
А	35
Б	77

УДК 821.161.2'01'282(474.87)(038)
ББК 81.2Укр-67я2
Г85

Над випуском працювали: д. ф. н., проф. П.Ю. Гриценко (відп. ред., автор передмови), к. ф. н. Н.С. Вербич, к. ф. н. О.С. Іщенко, к. ф. н. Г.С. Кобирилка, к. ф. н. Л.Я. Колеснік, к. ф. н. М.В. Поістогова, к. ф. н. Л.В. Рябець, к. ф. н. М.М. Ткачук, к. ф. н. О.М. Холодьон, к. ф. н. О.В. Юсікова, м. н. с. І.В. Пустовіт, м. н. с. І.В. Симоненко, м. н. с. Г.В. Сікора.

Г85 Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / За ред. П.Ю. Гриценка. – К. : КММ, 2017. – 380 с.

ISBN 978-966-1673-48-8

У виданні представлено лексику архаїчних українських діалектів Закарпаття, яку збирав і опрацьовував упродовж життя відомий український мовознавець Микола Андрійович Грицак (18.12.1908 – 07.04.1979).

Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області створено на підставі лексикографічно опрацьованої М.А. Грицаком частини словника та рукописної картотеки матеріалів. Пропонована лексикографічна праця репрезентує стан закарпатських говірок 20–70-х років ХХ ст.

У книзі відбито лексику різноманітних ідеографічних сфер, яка докладно відтворює самобутню мовотворчість і культуру українців Закарпаття; лексикон та ілюстративний матеріал залишаються важливим джерелом пізнання структурного розмаїття говірок.

Для філологів, фольклористів, етнографів, викладачів, учителів, студентів та ширшого кола користувачів, які цікавляться народним словом.

In the publication, vocabulary of archaic Ukrainian Transcarpathian dialects, that was collected and edited by famous Ukrainian linguist Mykola Andriyovych Hrytsak (12/18/1908 – 04/07/1979) during his life, are presented.

The Materials for the Dictionary of the Ukrainian Dialects of Transcarpathian Region is created based on handwritten data files and the edited by M.A. Hrytsak part of the vocabulary. The proposed lexicographical work represents the Transcarpathian dialects from 20's till the 70's of XX century.

This book reflects the vocabulary of diverse ideographic areas that recreates original imagination and culture of Ukrainian people in Transcarpathia; vocabulary and illustrations remain an important source of knowledge of the structural diversity of dialects.

For linguists, folklorists, ethnographers, educators, teachers, students and everybody who takes an interest in dialects.

ISBN 978-966-1673-48-8

Інститут української мови НАН України © 2017
М ТОВ «КММ» © 2017

М.А. Грицак

**МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА
УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Випуск 1

А–Б

Відповідальний редактор: П.Ю. Гриценко

Художній редактор: Л.М. Чуприна

Технічний редактор: І.П. Тарасов

Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 19.12.2017. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 24.
Обл.-вид. арк. 31,2. Шрифт Times. Наклад 1000 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №2373